

Vznik a vývoj satiry v římské literatuře

Mariana Poláková

FILOZOFICKÁ FAKULTA
MASARYKOVA UNIVERZITA

#473

#473

OPERA FACULTATIS PHILOSOPHICAE
UNIVERSITATIS MASARYKIANAE

SPISY FILOZOFICKÉ FAKULTY
MASARYKOVY UNIVERZITY

muni
PRESS

Vznik a vývoj satiry v římské literatuře

Mariana Poláková

FILOZOFICKÁ FAKULTA
MASARYKOVA UNIVERZITA

#473

BRNO 2017

KATALOGIZACE V KNIZE – NÁRODNÍ KNIHOVNA ČR

Poláková, Mariana

Vznik a vývoj satiry v římské literatuře / Mariana Poláková. – Vydání první. – Brno : Filozofická fakulta, Masarykova univerzita, 2017. – 152 stran. – (Opera Facultatis philosophicae Universitatis Masarykianae = Spisy Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, ISSN 1211-3034 ; 473)

Anglické resumé

ISBN 978-80-210-8805-4

821.124'01 * 82-7 * 82-1/-9 * (37) * (048.8)

- latinská starověká literatura

- satira – starověký Řím

- literární žánry – starověký Řím

- monografie

821.124.09 - Latinská literatura, latinsky psaná (o ní) [11]

Recenzovali: doc. PhDr. František Šimon, CSc. (Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach)

Mgr. Bc. Šárka Hurbánková, Ph.D. (Masarykova univerzita)

© 2017 Mariana Poláková

© 2017 Masarykova univerzita

ISBN 978-80-210-8805-4

ISBN 978-80-210-8806-1 (online : pdf)

ISSN 1211-3034

<https://doi.org/10.5817/CZ.MUNI.M210-8806-2017>

Obsah

ÚVOD	9
Koncepce	10
Ediční poznámka	11
1 ŽÁNŘ	13
2 SATIRA: TERMINOLOGICKÁ SPECIFIKACE	16
2.1 Zmínky o satirě a její významy v antických pramenech	17
2.1.1 Diomedes	17
2.1.2 Dramatická <i>satura</i>	19
2.1.3 Fráze <i>per saturam</i>	21
2.2 Rozsah pojmu satiry v antice	23
2.2.1 Název díla	24
2.2.2 Žánr	27
2.2.3 Konkrétní báseň	31
2.3 Ortografie slova <i>sat*ra</i> v antických textech	32
2.3.1 <i>Satura</i>	32
2.3.2 <i>Satira</i>	35
2.3.3 <i>Satira</i>	37
2.4 Moderní význam	38
3 PŘEDCHŮDCI ŽÁNŘU ŘÍMSKÉ SATIRY	39
3.1 Řecký svět	39
3.1.1 Jamb – Archilochos	40
3.1.2 Komédie	42
3.1.3 Helénistická literatura (Kallimachos a diatriba)	43
3.2 Římský svět	45
3.2.1 Naevius	45
3.2.1.1 Autor v mnoha směrech první	45
3.2.1.2 První satirik?	47
3.2.2 Rozmanitá <i>satura</i> : Ennius a Pacuvius	49
3.2.2.1 Ennius	49
3.2.2.1.1 Enniova sbírka <i>Satura(e)</i>	49
3.2.2.1.2 Řecké inspirace	51
3.2.2.1.3 Ovlivnění římským prostředím	53
3.2.2.1.4 Ennius jako Luciliův předchůdce na poli satiry?	53

3.2.2.1.5 Zařazení do žánru	54
3.2.2.1.6 Přínos	58
3.2.2.2 Pacuvius	58
3.3 Shrnutí	60
4 VZNIK ŽÁNRU	62
4.1 Druhé století př. n. l.	63
4.1.1 Politická a společenská situace po druhé punské válce	63
4.1.2 Náboženská a kulturní situace	64
4.2 Lucilius	66
4.2.1 Životopisná data	67
4.2.2 Dílo	67
4.2.2.1 Název	69
4.2.2.2 Metrum	70
4.2.2.3 Témata	71
4.2.2.3.1 Program	71
4.2.2.3.2 Kritika	72
4.2.2.3.3 <i>Virtus</i> fragment	78
4.2.2.4 Osobitý styl	80
4.2.3 Žánr satiry	80
4.3 Shrnutí	82
5 ŘÍMSKÁ SATIRA	83
5.1 Jak je žánr definován	83
5.2 Specifika žánru	84
5.3 Charakteristiky žánru	86
5.3.1 Pestrost	86
5.3.1.1 Témata	87
5.3.1.2 Forma	100
5.3.2 Básníková osobnost	101
5.3.2.1 Programové básně, titul	102
5.3.3 Zaměření na společnost	111
5.3.3.1 Kritika	114
5.3.3.2 Zábava	120
5.3.3.3 Kázání o morálce	122
5.4 Shrnutí	127
ZÁVĚR	129
SUMMARY	132

SEZNAM ZKRATEK CITOVANÝCH AUTORŮ A DĚL	138
Ostatní zkratky	140
BIBLIOGRAFIE	142
Prameny a překlady pramenů	142
Databáze	143
Sekundární literatura	143
Encyklopedie a slovníky	152

ÚVOD

Satira je pojem, s nímž se běžně setkáváme. Máme o něm své povědomí, vzbuzuje v nás určité konotace i emoce. Na vysvětlení tohoto termínu však mnohdy nestačí pár slov, natož vět; je svým způsobem neuchopitelný. Výraz satira používáme většinou ve vztahu k uměleckým způsobům vyjádření, především k literatuře a filmu. Spíše než v substantivní podobě (satira) se v našich slovnících objevuje adjektivum satirický, ať už jako konkrétní popisné vyjádření (satirický román), či abstraktní výraz (satirická tendence).

Tato publikace, jejímž východiskem se stala má disertační práce, kterou jsem obhájila na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity v roce 2016, se zabývá satirou jako žánrem, snaží se o její zařazení do literární hierarchie i o její vymezení. Satirický prvek, nádech, rys, tendence, satirické „něco“, zkratka satiričnost není hlavním předmětem práce, neboť je obsažena v mnoha dílech antické literatury. Z nich zmiňuji pouze ta, která jsou dávana do přímé souvislosti se satirou jako žánrem.

V této monografii pohlížím na satiru jako na žánr, jež každý vnímá a dokáže rozpoznat, při jehož definování však nastávají určité obtíže. Chtěla bych se pokusit určit, kdy tento žánr vznikl a jak se ve své počáteční fázi, kterou nazývám římskou satirou, rozvíjel. Lze satiru oprávněně nazývat žánrem, lze ji vůbec určit? A jaké znaky má dílo obsahovat, aby ho bylo možno označit jako satiru? To jsou otázky, na které hledám v této publikaci odpověď.

Děkuji svým pedagožkám, doc. PhDr. Daše Bartoňkové, CSc., za její laskavou pomoc a povzbuzení, doc. Mgr. Ireně Radové, Ph.D., za podporu při vydání této publikace, a především doc. Mgr. Katarině Petrovičové, Ph.D., za její cenné rady a připomínky. Mé poděkování za zejména administrativní pomoc patří mé kolegyni Mgr. Nině Jaškové, Ph.D. V neposlední řadě bych chtěla poděkovat své rodině a všem ostatním, kteří mě v mém úsilí podporovali.

Koncepce

Badatelská veřejnost se začala otázkou satiry podrobněji zabývat až na počátku 20. století, kdy vyšly první články vztahující se k satíře jako žánru i první ucelená edice Luciliových zlomků.¹ V druhé polovině 20. století (zejména v 60., 70. a 80. letech) vznikly velké sborníky věnované satíře jako žánru, obsahující i články staršího data.² Konec 20. století s sebou přinesl další přelom na poli bádání o satíře. Tato literární kategorie se začala zkoumat z jiných pohledů – názory na ni se již neomezují na úzký okruh literární teorie, satira se zkoumá z hlediska společnosti, využití „satirických person“, použití humoru, zobrazování jídla či sexuality.³

-
- 1 C. *Lucilii Carminum Reliquiae. Bd. I-II.* 1904–1905. MARX, FREDERICUS [ed.]. Lipsiae: B. G. Teubner.
GERHARD, G. A. 1918. Satura und Satyroi. *Philologus*, 75, s. 247–273.
HENDRICKSON, G. L. 1911. Satura – the Genesis of a Literary Form. *Classical Philology*, 6, No 2, s. 129–143.
HENDRICKSON, G. L. 1927. Satura tota nostra est. *Classical Philology*, 22, s. 46–60.
INGERSOLL, J. W. D. 1912. Roman Satire: Its early name? *Classical Philology*, 7, s. 59–65.
ULLMAN, B. L. 1913. Satura and Satire. *Classical Philology*, 8, s. 172–194.
WEBB, ROBERT HENNING. 1912. On the Origin of Roman Satire. *Classical Philology*, 7, s. 177–189.
WHEELER, ARTHUR LESLIE. 1912. Satura as Generic Term. *Classical Philology*, 7, s. 457–477.
 - 2 ADAMIETZ, JOACHIM [ed.]. 1986. *Die römische Satire*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
FABIAN, BERNHARD [ed.]. 1975. *SATVRA. Ein Kompendium moderner Studien zur Satire*. Hildesheim: Georg Olms Verlag.
KORZENIEWSKI, DIETMAR [ed.]. 1970. *Die römische Satire*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
V tomto období se objevily i velmi přínosné monografie:
COFFEY, MICHAEL. 1976. *Roman Satire*. London – New York: Methuen and Co Ltd Barnes & Noble.
DUFF, JOHN WIGHT. 1964. *Roman Satire: Its Outlook on Social Life*. Hamden, Connecticut: Archon.
KNOCHE, ULRICH. 1971. *Die römische Satire*. Göttingen: Vandenhoeck u. Ruprecht.
RAMAGE, EDWIN, S. – SIGSBEE, DAVID, L. – FREDERICKS, SIGMUND, C. 1974. *Roman Satirists and their Satire. The Fine Art of Criticism in Ancient Rome*. New Jersey: Noyes Press.
ROOY, C. A. VAN. 1965. *Studies in Classical Satire and Related Literary Theory*. Leiden: E. J. Brill.
RUDD, NIALL. 1986. *Themes in Roman Satire*. London: Duckworth.
TERZAGHI, NICOLA. 1976. *Per la storia della satira*. Messina – Firenze: Casa editrice di G. D’Anna.
WITKE, CHARLES. 1970. *Latin Satire. The Structure of Persuasion*. Leiden: E. J. Brill.
 - 3 BRAUND, SUSANNA. 1992. *Roman Verse Satire*. Oxford: Oxford University Press.
BRAUND, SUSANNA [ed.]. 1989. *Satire and Society in Ancient Rome*. Exeter: University Publications.
BRAUND, SUSANNA. 1996. *The Roman Satirist and their Masks*. London: Duckworth.
FREUDENBURG, KIRK. 2001. *Satires of Rome: Threatening Poses from Lucilius to Juvenal*. Cambridge: Cambridge University Press.
FREUDENBURG, KIRK [ed.]. 2005. *The Cambridge Companion to Roman satire*. Cambridge: Cambridge University Press.
HOOLEY, DANIEL. 2007. *Roman Satire*. Malden, MA: Blackwell Publishing.
KEANE, CATHERINE. 2006. *Figuring Genre in Roman Satire*. Oxford: Oxford University Press.
PLAZA, MARIA. 2006. *The Function of Humour in Roman Verse Satire. Laughing and Lying*. Oxford: Oxford University Press.
SCHLEGEL, CATHERINE M. 2005. *Satire and the Threat of Speech. Horace’s Satires Book 1*. Madison: The University of Wisconsin Press.

V úvodní kapitole věnované literární teorii, resp. pojmu žánr, nastiňuji složitou problematiku zařazení satiry do literárního systému.

Druhá kapitola se zabývá terminologickou specifikací výrazu satira. Vymezuje jeho antické použití i moderní význam, a napomáhá tak v nesnadné orientaci ohledně používání termínu satira/*satura*. Tato kapitola vychází z citací antických pramenů s přihlédnutím k moderní literatuře.

Třetí část mapuje „předchůdce“ satiry, resp. literární formy, které jsou se satirou spojovány. Řecký svět reprezentuje jamb, stará komedie a helénistická literatura s množstvím děl vyznačujících se rozmanitostí, v nichž převažuje vliv Kallimacha a diatriby. Z římského prostředí zmiňuji, v souvislosti s proslulými útoky na rod Metellů, Naevia a představitele „rozmanité“ satiry Ennia a Pacuvia.

Bezpochyby prvním legitimním tvůrcem satiry jako žánru byl Lucilius, jemuž je věnována čtvrtá část monografie. Přibližuji v ní situaci v Římě ve druhé polovině 2. století př. n. l. V této době plné velkých změn a nepokojů vytvořil představitel vyšších vrstev Lucilius dílo, které nemělo opěvovat stát či národ římský, ani se vyrovnávat s přejatou řeckou kulturou. I když se jeho třicet knih satir dochovalo jen fragmentárně (je známo na 1300 zlomků), dá se z nich vyčíst, jaká témata a formy se v rané fázi satiry jako žánru vyskytují.

Poslední kapitola se zaměřuje na prověření hypotézy, že římská satira je svébytný literární žánr a objasňuje, čím se tato literární kategorie vyznačuje. Vymezuje termín římská satira v rámci diachronního vývoje žánru a zasazuje ho do tohoto kontextu, uvádí jeho zvláštnosti a specifické problémy, na něž se při jeho zkoumání opětovně naráží. Na základě analýzy a srovnání děl Lucilia, Horatia, Persia a Iuvenala jsou v této kapitole podrobně zkoumány tři dominantní znaky tohoto žánru: pestrost v tématech i formě, výrazná přítomnost osobnosti básníka (ať už bezprostřední, či, jak poukazují moderní přístupy, zprostředkovaná „satirickou personou“) a zaměření na společnost, potažmo čtenáře, které chce autor kritizovat, bavit či poučovat.

Ediční poznámka

Pro citování děl antických autorů použitých v této publikaci jsem využila databáze *Litterae ante portas* (FFMU Brno). Zkratky latinsky píšících autorů a jejich děl jsou uvedeny podle: *Thesaurus linguae Latinae*. 1900nn. Editus auctoritate et consilio academiarum quinque Germanicarum: Berolinensis; Gottingensis; Lipsiensis; Monacensis; Vindobonensis. Lipsiae: Teubner; a podle jeho elektronické verze *Thesaurus Linguae Latinae*. 2004. K. G. Saur, Munich – Thomas Technology Solutions, Inc., Horsham, PA: <<http://litterae.phil.muni.cz>>. Jména autorů, jejichž zkratky nebyly uvedeny v této encyklopedii, jsou ponechána v plném znění (Auctor incertus, Auctor incertus Mellicensis, Eumenius Augustodunensis, Gratianus,

Horatius Romus a Remigius Autissiodorensis). Enniovy, Pacuviovy a Luciliovy fragmenty jsou citovány podle edic (*Remains of Old Latin I – Ennius and Caecilius*. 1967. WARMINGTON, E. H. [ed.]. London: Heinemann. *Remains of Old Latin II – Livius Andronicus, Naevius, Pacuvius and Accius*. 1936. WARMINGTON, E. H. [ed.]. London: Heinemann. [*Lucilius:*] *Satiren*. KRENKEL, WERNER [ed.]. 1970. Leiden: E. J. Brill.). Za číselným označením zlomku uvádím písmeno odkazující k použité edici (W = Warmington, K = Krenkel). Pokud jsou dostupné české překlady pramenů, v nichž se vyskytují citované pasáže, snažila jsem se je, vzhledem ke srozumitelnosti, použít. Tyto překlady jsou v textu při prvním užití vždy důsledně citovány, při druhém a dalším výskytu uvádím pouze „Překlad“. Mnou přeložené pasáže jsou uvozeny slovy „Překlad autorky“. Co se týče překladu kanonických autorů římské satiry (Horatia, Persia, Iuvenala), použila jsem ve své práci dostupné překlady do českého jazyka, Luciliovy a Enniovy fragmenty jsou mou vlastní interpretací. Metrickou podobu úryvků jsem při přepisu zohledňovala pomocí lomítek pouze v latinských textech, v českém jazyce (byť je báseň přeložena metricky) jsem označení konce veršů záměrně vynechala. Odkazy na edice, sekundární literaturu aj. jsou v poznámkovém aparátu při první zmínce uváděny v plném znění, opakovaná citace je zkrácena (autor, rok a strana).

Jména antických autorů, místní názvy a další odborné termíny uvádím dle odborných publikací: CANFORA, LUCIANO. 2009. *Dějiny řecké literatury*. Překlad: kolektiv autorů pod vedením Dagmar Bartoňkové. Praha: Koniasch Latin Press; CONTE, GIAN BIAGO. 2003. *Dějiny římské literatury*. Překlad: kolektiv autorů pod vedením Dagmar Bartoňkové. Praha: Koniasch Latin Press. České i latinské názvy děl jsou v celé monografii psány kurzívou. Vzhledem k častému výskytu slova *satura* v této práci jsem se rozhodla je skloňovat, pokud se vyskytuje bez určujícího substantiva. Pokud se vyskytuje v nominativu, nebo je blíže určeno, píše ho kurzívou.

1 ŽÁNŘ

Většina publikací o satíře začíná tvrzením, že satira je literárním žánrem. Protože si tato monografie klade za cíl hlubokou a současně komplexní analýzu toho, co satira v antice představuje, je velmi důležité položit si otázku, co si pod tímto termínem představit a zda vůbec tento termín něco znamená, tedy žánr definovat.⁴

Je třeba mít na paměti, že žánrový systém je jak synchronní, tak diachronní. Žánry lze vnímat ve dvou rovinách – na úrovni jednotlivých žánrů a na úrovni jedné žánrové krajiny.⁵ Znamená to tedy, že žánr lze sledovat v celém jeho vývoji, od počátku do dnešních dnů, přičemž v průběhu let může zaniknout a znovu se objevit, a zároveň lze zkoumat žánr v rámci žánrového systému, který vytváří žánrová krajina tvořená žánry jedné epochy.⁶

Žánry nepochybně existují. Pomáhají příjemcům uměleckého zážitku v základní orientaci v rozsáhlém bludišti uměleckých děl. Ve své publikaci budu používat termín žánr v souladu s výsledky nejnovějšího bádání, tedy jako „otevřený systém formálních a funkčních znaků, na nichž jednotlivá díla různou měrou participují“.⁷ Nebudu tento pojem používat k označení velkých celků, s výhradou⁸ se přidruží schématu rod/druh – žánr – žánrová varianta (epika – epos – hrdinský epos).

4 Moderní práce zabývající se dějinami žánrové teorie, včetně Aristotelovy a Platónovy, viz COMBE, DOMINIQUE. 1992. *Les genres littéraires*. Paris: Hachette a DUBROW, HEATHER. 1982. *Genre*. London: Methuen. Pro podrobnější přehled dalších, zejména českých prací viz POLÁKOVÁ, MARIANA. 2016. *Vznik a vývoj satíry v římské literatuře* (disertační práce). Brno: FF MU, s. 11–17.

5 NÜNNING, ANSGAR [ed.]. 2006. *Lexikon teorie literatury a kultury*. Překlad: A. Urválek a Z. Adamová. Brno: Host, s. 117.

6 Ibidem, s. 117.

7 Ibidem, s. 117.

8 Ona výhrada se týká toho, že některé žánry, mezi něž patří i satira, nelze zcela bezpečně zařadit do určitého druhu. Srov. překonané používání pojmu druh na následující straně.

Zároveň je důležité přijmout premisu, že žánry se historicky proměňují a jsou spjaty s dobou, ve které vznikly. Je třeba zohlednit i prostředí vzniku žánru a osobu autora (pokud je známa), který uvedl novou literární kategorii na literární scénu. Pro určení a rozpoznání kategorie žánru je pak nutné doplnit linii děl, jež se k jednomu žánru hlásí. Z podoby daného žánru pak lze zpětně usoudit na to, jaká byla společnost, která jeho vznik iniciovala.

Každý žánr obsahuje dvě složky, z nichž první, konstantní či klíčová, je neměnná v celém jeho vývoji, a umožňuje tak čtenáři rozpoznat, o jaký žánr se jedná. Druhá, proměnlivá či variabilní složka, umožňuje žánru „přežít“, přibližuje ho k jiným žánrům, transformuje ho. Její součásti se mohou měnit v čase – určité znaky se mohou přetvořit, jiné zaniknout a další zase vzniknout. Pro právoplatnou existenci žánru je nezbytná existence určitého množství děl, nezpochybnitelně k onomu žánru náležejících, která čtenáři žánru přiřadí.

Žánr je tedy v této práci pojat jako model, který má určité konstantní a variabilní znaky, lze ho objevit v konkrétních dílech, je spjat s dobou svého vzniku a je ovlivňován nejen ostatními literárními útvary, ale i společenskou situací, osobností autora a lidmi, kterým je určen, tedy čtenáři či posluchači.

V této publikaci se kromě termínu žánr objevuje i pojem druh, jehož původ lze hledat u Platóna v dialozích *Faidros* a *Ústava* a v Aristotelově *Poetice*. Ve třetí knize *Ústav* (*Pol.* 392–394) Platón rozlišuje tři druhy umění podle způsobu vyprávění, konkrétně prosté vypravování bez napodobení (*διήγησις*), projev zcela napodobující (*μίμησις*) a smíšenou formu sestávající z dvou předchozích. Aristotelés zase na začátku *Poetiky* dělí literární tvorbu na epiku (*εποποιία*), drama (resp. tragédii – *τραγωιδία* a komedii – *κωμωιδία*) a lyriku, již dále člení na umění dithyrambické (*δίθυραμβοποιητική*), pístecké (*αυλητική*) a kitharistické (*κιθαριστική*). Jiné dělení pak používá v deváté kapitole, kde rozlišuje mezi historiografií, resp. literaturou o tom, co se stalo (*τα γενόμενα*), a literaturou fiktivní (*οία αν γένοιτο*), tedy takovou, která píše o tom, co by se stát mohlo (je to tedy pravda vystižená pomocí fikce). Dalšího rozvinutí se teorie tří druhů (lyriky, epiky a dramatu) dočkala za klasicismu, a pak na počátku 19. století díky J. W. Goethovi.⁹

Ačkoli se již ve starověku objevily první pokusy o rozčlenění a zpřehlednění literárního systému, nedá se říci, že by tuto hierarchii autoři píšíci pojednání o literatuře jakkoli dále rozvíjeli. Z dochovaných děl je patrné, jaké literární texty byly považovány za hodnotnější a pro společnost přínosnější a které stály z pohledu

9 V poznámkách ke svému textu *Západovýchodní diván* J. W. Goethe zmiňuje tři literární druhy (*Naturformen der Poesie*): „Existují jen tři ryzi přírodní formy poesie: jasně vyprávějící, entusiasticky vzrušená a osobně jednající: *epos*, *lyrika* a *drama*. Tyto tři způsoby básnění mohou působit buď společně, nebo každý zvlášť.“ (*Goethe, Johann Wolfgang. Poznámky a pojednání k lepšímu pochopení Západovýchodního divánu.* FRANĚK, BOHUMIL. [transl.]. 1955. In: *Básně. Západovýchodní diván.* FISCHER, OTAKAR – BEDNÁŘ, KAMIL – FELDSTEIN, VALTER [transl.]. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, s. 344–345.)